

**МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ
ЕКСПЕДИЦІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ІНСТИТУТОМ ЕТНОГРАФІЇ
АН СРСР у 50-60-ті рр. ХХ ст.**

Український народ у своїй історії має великий досвід духовного життя, бо з покоління в покоління передає набуті навички, що стали невід'ємною частиною нашої національності. Але з кожним роком наше покоління, на жаль, втрачає зв'язок з попередніми поколіннями. Тому, щоб зберегти традиції, національні особливості, в різні часи різноманітні інститути, товариства, окремі дослідники намагались створити найоптимальнішу методику організації та проведення історико-краєзнавчих експедицій.

Протягом ХХ століття наукові товариства розробляли та вдосконалювали методичні рекомендації з організації та проведення історико-етнографічних експедицій. Цей процес розпочався ще на початку ХХ століття і тривав багато років. Значну роль у цьому відіграв Інститут етнографії АН СРСР. Саме він був центральною в СРСР науковою установою в області етнографії, що здійснювала координацію досліджень всіх місцевих етнографічних установ [4, с. 23].

Щороку, починаючи з 1930-х років, Інститут направляв десятки етнографічних експедицій у різні регіони СРСР та в інші країни світу (Індія, В'єтнам, Куба, Китай, Монголія, регіон Океанії) [4, с. 23]. У 50-60-ті роки ХХ століття починають застосовуватися нові принципи організації історико-краєзнавчих експедицій, і з ними розробляється нова методика польових досліджень. У цей час поглиблюються етнографічні дослідження, постають складні наукові проблеми, які вимагають обов'язкового залучення таких суміжних наук, як соціологія, психологія, статистика і багато інших. Це викликало необхідність увести в практику організацію польових досліджень, окрім звичайних етнографічних експедицій і індивідуальних поїздок, великі комплексні експедиції, у складі яких працюють етнографічні, фольклорні, археологічні, антропологічні, картографічні, лінгвістичні й інші відряди [3, с. 25].

Разом з тим характерною рисою організацій польових досліджень стала їх координація з роботою науково-дослідних установ тих національних республік і областей, де проводилися польові обстеження. В Україні цією установою став Інститут мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М.Ф. Рильського АН Української РСР. Щодо методики, то її розробляли найвидатніші науковці Інституту етнографії АН СРСР. До їх числа треба віднести Т.А. Жданко, В.Ю. Крупянську, Л.І. Терентьєву, І.І. Воробйова та інших. Об'єднання наукових сил і матеріальних засобів, спільне планування досліджень і обговорення їх підсумків на сесіях і нарадах, спільна видавнича діяльність дали можливість точніше узагальнити й швидше ввести до наукового обігу методичні рекомендації з організації та проведення історико-краєзнавчих експедицій.

Для методики польових робіт у повоєнні роки було характерним зменшення ролі індивідуальних етнографічних досліджень у порівнянні з колективними поїздками, що велися в основному трьома методами: суцільних маршрутних обстежень, тематичних досліджень (як стаціонарних, так і маршрутних) і

стаціонарного всебічного вивчення. Застосування того або іншого методу польових робіт залежало від тематики й завдань дослідження та від характеру матеріалу [2, с. 12]. Одна і та ж багаторічна експедиція могла сполучати ці методи (наприклад, після завершення суцільного маршрутного обстеження можна було провести більш поглиблені тематичні й стаціонарні дослідження).

Коллективні експедиційні польові роботи не виключали індивідуальних поїздок, які в окремих випадках були навіть більш доцільними (наприклад, при вивченні релігійних пережитків).

Суцільні маршрутні обстеження як метод польових робіт були викликані тією обставиною, що для складання узагальнюючих праць етнографам потрібен був науково-повноцінний, синхронний, достовірний і порівнянний матеріал, що охоплював би всю територію й населення країни. Це стало причиною широкого застосовування методу планомірних суцільних маршрутних етнографічних обстежень в окремих областях [3, с. 28]. При цьому, такі обстеження повинні були обов'язково супроводжуватися складанням докладних етнографічних карт. Велике значення за умови використання такого методу польових робіт мало правильне розроблення маршруту. Для його складання необхідно було враховувати всі наявні літературні дані та неопубліковані матеріали попередніх досліджень і з найбільшою повнотою виявляти ступінь етнографічної вивченості окремих районів і груп населення [3, с. 29]. Деякі експедиції практикували складання спеціальних карт етнографічної вивченості тих областей, у яких повинні були проводитися дослідження.

Метод суцільного маршрутного обстеження застосовувався, таким чином, насамперед, у маловивчених районах і областях для збору детального матеріалу по етнічному складу й розміщенню населення (з метою складання етнографічних карт) або при рекогносцирувальних роботах з комплексної програми (з метою одержання основних відомостей, що характеризували локальні особливості матеріальної культури дрібних етнографічних груп).

Тематичні польові дослідження проводилися у випадку збору матеріалів для поглибленої розробки однієї з областей досліджуваного народу. Вони зазвичай сполучали маршрутні поїздки з більш-менш тривалими зупинками в пунктах, де виявляли найцікавіші й типові об'єкти роботи з даної теми [3, с. 29]. Маршрут при тематичних дослідженнях був не суцільним, а вибіркоким, роботи велися за спеціальними програмами.

Стаціонарні польові роботи практикувалися переважно для вивчення сучасного побуту. Цей вид досліджень вимагав тривалого й багаторазового перебування експедицій у вивченому селищі або місті. Етнографи подовгу жили там, виїжджали у різні пори року, різні сезони польових робіт, на свята, на весілля й т.п. [3, с. 29]. Стаціонарні дослідження побуту проводилися В.Ю. Крупянською, А.Г. Трофімовою, А.С. Куницьким, М.Т. Ломовим, Л.П. Шевченко та багатьма іншими.

Залежно від тематики і завдань експедиції під час обстеження об'єктів дослідження застосовувалися різноманітні прийоми, що забезпечували репрезентативність зібраного матеріалу. Традиційно провідними прийомами експе-

диційного польового дослідження в етнографії було вибіркоче та суцільне обстеження [2, с. 16].

Складання вибірки – це розрахунок такої кількості одиниць обстеження (сіл, груп мешканців чи окремих людей), яка дозволила б без суттєвих помилок виявити всі особливості досліджуваних явищ. При вибіркового обстеженні визначаються основні об'єкти, що і привертають головну увагу етнографа, а решта об'єктів докладно не вивчаються [2, с. 15]. Застосувавши прийом вибіркового обстеження дослідник міг заощадити час і дозволити собі ґрунтовніше обстежити вибрані основні об'єкти. Проте у цьому випадку можливі були помилки. Наприклад, при виборі об'єкту обстеження той міг виявитися не досить типовим для даного поселення чи регіону. Небезпеку суб'єктивних похибок при вибіркового обстеженні можна було звести до мінімуму, попередньо застосувавши так зване оглядове обстеження. За його результатами підбиралися об'єкти для вибіркового обстеження. Оглядове обстеження проводилося або шляхом звичайного спостереження, або ж одночасно з фіксацією основних рис і особливостей досліджуваного явища етнічної культури [2, с. 16]. Вибіркове обстеження етнографи найчастіше застосовували при вивченні давніх пережиткових форм і явищ культури та побуту.

Вивчаючи прояви сучасної народної традиційно-побутової культури надійніше було користуватися методом масового суцільного або статистично-вибіркового обстеження [5, с. 82]. Суцільне обстеження застосовувалось і тоді коли була потрібна абсолютно точна інформація про об'єкт вивчення. Під час суцільного обстеження етнограф досліджував всі об'єкти підряд: наприклад, усі будівлі певного населеного пункту, всі родини тощо [2, с. 16]. Під час такого обстеження з'являвся масовий матеріал, що дозволяв етнографу при його наступній лабораторній обробці застосовувати статистичні методи дослідження.

Для побудови наукових висновків необхідно було мати досить великий і правильно зібраний матеріал, знати поширення тих або інших побутових форм серед народу. Тому до збору матеріалів необхідно було залучати якомога більше людей, по можливості приналежних до даних народностей, що знали її мову й побут. Від осіб, залучених до збору матеріалів, вимагалось деяке вміння, значення того, на що необхідно звертати увагу, тому що іноді “дріб'язки”, що не мали на перший погляд начебто ніякого значення, насправді відігравали важливу роль як у формуванні нового побуту, так і в історії його розвитку, а разом з тим і в історії народу [3, 31]. Для того, щоб і нефахівці могли збирати доброякісні матеріали, складалися спеціальні програми й інструкції.

При збиранні етнографічних матеріалів необхідно було застосовувати такі правила:

1. Критичне спостереження було одним з основних прийомів. Знайомлячись, наприклад, із селищем, садибами, житловими будинками, одягом і т.п., потрібно було оглянути якнайбільшу кількість об'єктів, звернути увагу, які види зустрічалися, в якій кількості, в яких сполученнях, а потім шляхом розпитування з'ясувати, які об'єкти є сучасними, а які представляють пережиток минулого [1, с. 181]. Необхідно, щоб від дослідника не вислизали ніякі дріб'язки побуту, костюма й т.п., тому що тільки достатній запас спостережень давав мож-

ливість установити типологію предметів, помітити всі варіанти й допомогти більш детально вести опитування.

2. Необхідно було вести замальовку й фотографування об'єктів дослідження, щоб потім надати чітке документальне їх пояснення.

3. Велике значення мало складання планів селищ, садиб, дворів, розміщення предметів побуту й т.д. Необхідною складовою проведення експедицій було ведення зйомки планів хоча б наочно, але обов'язково із зазначенням розмірів. При вивченні одягу, головних уборів і інших деталей костюма велике значення мали викрійки в натуральну величину або зменшені [1, с. 181].

4. На додаток до спостережень, а в багатьох випадках і як основний прийом, застосовувались докладні розпитування про кожну річ, про кожне явище. Запитувалося, як річ робилася й чому такими способами (через зручність або за традицією), чи не було інших варіантів, для чого використовувалась річ, чи не мала вона іншого призначення, з якого часу з'явилася й коли вийшла з масового вживання [1, с. 181]. Взагалі опитування мали бути досить докладними. При цьому важливо, щоб респондент розумів, для чого дослідникові потрібні відомості. Крім того, не можна було обмежуватися опитуванням тільки однієї особи, оскільки дана людина могла чогось не знати або дати неправильні відомості. Тому проводилися перехресне опитування різних осіб. Якщо дані збігалися, їх можна було вважати правильними, якщо ні, з'ясовували причину, чи це неправдиві відомості чи оповідачі говорили про різні варіанти, що зустрічалися в різних місцях і в різний час.

Опитуванню підпадали люди різного віку, по можливості із числа так званих “знаючих”, які б виявляли зацікавленість до питань [1, с. 182]. Розмовляючи з людьми похилого віку, необхідно було враховувати, до якого соціального прошарку вони належали раніше, тому що від цього нерідко залежить відношення оповідача до явища.

5. При дослідженні поставало питання, що збирати, які матеріали повинні привернути увагу дослідника. Насамперед, найбільше ретельно необхідно було збирати дані, що характеризували сучасний побут. Але також важливим було питання й про те, що необхідно збирати з побуту минулого, щоб не упустити коштовного й щоб не вийшло захоплення “живою старовиною” [1, с. 182]. Вибір матеріалів, що треба збирати, у значній мірі залежав від дослідника. Насамперед, збирались відомості про ті побутові речі і явища, які стали внеском старого національного побуту народу в загальну скарбницю людської культури.

6. Все бачене й почуте необхідно було негайно й докладно записувати, причому в записах обов'язково потрібно зазначати, де й коли велися спостереження (село, район, місто), кого розпитували, вік респондента, його становище в сучасному селі, а для людей похилого віку – колишній соціальний стан [1, с. 182]. Відкладаючи запис при численних спостереженнях і опитуваннях, ряд фактів можна було забути й переплутати.

Запис вівся або у формі щоденника, із зазначенням послідовно всього баченого й почутого в хронологічному порядку, або у формі заміток з окремих питань (одяг, житло, сімейний побут, звичаї й т.п.), відводячи кожному питанню окремий зошит або його частину [1, с. 183]. Можна було вести запис і в од-

ному зошиті або блокноті великого формату, але по кожному питанню на окремих аркушах, щоб потім мати можливість розшити аркуші і розподілити листики з питань у тому або іншому порядку.

Запис повинен бути якнайдетальнішим. При записах іноді бувало корисно порівнювати спостережуване з колись описаним (зробивши посилання на певну сторінку колишнього запису), а іноді навіть доповнити старий запис. Наприкінці кожного запису необхідно було осмислити спостереження, зіставити його з іншими явищами або подібними спостереженнями в іншій місцевості [1, с. 183]. Робилися також тимчасові висновки або робочі гіпотези, які могли б допомогти надалі вивченню даного явища. Добре й вчасно зроблені записи мали величезне значення для подальшої обробки матеріалів.

Рекомендувалося робити запис під час самого опитування респондента, якщо обстановка не заважала цьому. Але якщо це знічувало оповідача, то запис робився після закінчення бесіди. Записану на місці розповідь необхідно було переглянути, чи немає в ній пропусків або неясних місць, щоб негайно ж це виправити.

Значно полегшувало збір матеріалу використання різноманітних видів анкет [2, с. 16]. Найчастіше етнографами застосовувалися анкети для самостійної відповіді респондентів (тип – А); тематичні анкети для заповнення дослідниками (тип – Б); тематичні анкети та анкети-бланки, що склалися завчасно до початку експедиції (тип – В); анкети, що склалися в ході експедиції (тип – Г). Анкети (типу – А) розсилалися на місця завчасно і на них самостійно відповідали мешканці регіону експедиції. Основна вимога до таких анкет – ясне та чітке формулювання запитань. Анкети цього типу не повинні бути перевантажені запитаннями. Тематичні анкети (тип – Б) охоплювалися запитаннями лише на окрему тему експедиції. Кількість запитань у таких анкетах не обмежувалася, і вони могли бути поставлені у стислій, зрозумілій фахівцю, формі. Анкети-бланки містили невелику групу основних для вивчення тем запитань. Застосовувалися такі анкети, як правило, для отримання масового порівняльного матеріалу з вузької проблематики на досить великій території. Вони були надзвичайно зручними для визначення меж розповсюдження тих чи інших явищ традиційної культури етносу. Якщо виникала необхідність швидко та точно визначити типові явища і особливості традиційної культури і побуту, то етнографи користувалися тимчасовими анкетами (тип – Г). Вони склалися на основі попередніх оглядових спостережень під час обстеження конкретних об'єктів у ході експедиції [2, с. 17].

Експедиційна практика свідчить, що анкетне обстеження є найефективнішим під час вивчення проявів сучасної етнокультури або таких культурних елементів, що зникли не так давно і ще продовжують триматися в пам'яті респондентів старшого покоління. Анкети дозволяють зібрати масовий доступний для статистичного вивчення польовий матеріал, а це об'єктивно підвищує вагомість зроблених дослідником висновків. Анкетний матеріал також дає можливість через порівняння різночасових даних простежити динаміку і закономірності розвитку явищ сучасної етнічної культури, ступінь її модернізації під впливом надетнічних етнокультурних процесів, тощо.

Тож не обов'язково дослідникові вести збір матеріалу за питаннями всієї програми, а можна зосередити увагу на тій або іншій її частині [3, с. 32]. Найголовнішим завданням дослідника є ретельний збір фактів, багаторазова їх перевірка, тому що вони потрібні не для простого задоволення цікавості, а для серйозного вивчення побуту, а також для з'ясування історичного минулого народу та його суспільних відносин.

При збиранні матеріалів необхідно знайомитися, насамперед, з умовами матеріального життя населення, даного селища, вивчити його заняття, його техніку в цей час, збирати відомості про матеріальну базу минулого, а потім уже переходити до вивчення різних елементів побуту. Без вище названих пунктів зібрані матеріали, якими б вони не були цікавими, не будуть мати матеріальної бази й багато чого в них буде незрозуміло.

Таким чином, середина ХХ століття характеризується застосуванням в етнографічній науці нової організації польових робіт (комплексність і координація досліджень) і нової методики, що виражалася в сполученні суцільних маршрутних обстежень із більше поглибленими тематичними, як маршрутними, так і стаціонарними дослідженнями. Особливістю методики проведення експедицій є широке введення суцільних і вибіркових анкетних обстежень, що відрізняються від прийнятих у дореволюційній етнографії своєю цілеспрямованістю й принципом сполучення в розроблених запитальниках даних, що характеризують взаємозв'язок соціально-економічних, культурних і побутових явищ. Ці принципово нові підходи в методиці, так само як послідовно проведений історизм у польових дослідженнях, протиставляються простій фіксації фактів і описовості, забезпечують наукову цінність польових матеріалів [6, с. 26]. Зібрані такими методами етнографічні польові матеріали є джерелом першорядної важливості, яке висвітлює глибину народного життя, ті сторони історичного процесу, господарську діяльність, побут і культуру багатонаціональних мас, які не вивчалися ніякими іншими суміжними історичними дисциплінами. Польові етнографічні записи – це найцінніші документи історії, вірогідність яких забезпечується правильною, кваліфікованою організацією польових робіт [7, с. 44].

Поряд зі значними досягненнями спостерігаються й істотні недоліки в польових етнографічних дослідженнях. Далеко не по всіх розділах етнографічної тематики були розроблені програми й анкети, а складені програми мало обговорювалися й майже не публікувалися [3, с. 33]. Під час експедицій недостатньо використовувалися кваліфіковані фахівці й сучасна техніка для поліпшення якості фіксації польових матеріалів; не у всіх експедиціях брали участь архітектори, художники й навіть фотографи; мало застосовувався метод етнографічної фіксації, як кіно; мало використовувалась звукозаписуюча апаратура.

Досить відчутним недоліком загального характеру була відсутність на місцях розгалуженої мережі краєзнавчих організацій і слабка етнографічна робота місцевих музеїв, що найчастіше не мали фахівців-етнографів у складі своїх співробітників [3, с. 33]. Тим часом краєзнавчі музеї могли б надавати істотну допомогу в польових роботах, що вимагало охоплення великих територій (при зборі матеріалів для етнографічних атласів) або тривалих стаціонарних спостережень (при вивченні сучасного побуту). З іншого боку, беручи участь у науко-

вих експедиціях, місцеві музеї одержали б більше можливості для поповнення своїх колекцій, для наукового росту своїх співробітників.

Майже у кожній установі відчувався недолік щодо обробки та зберігання польових матеріалів і організації загального користування матеріалами спільних комплексних експедицій: вони обов'язково повинні були дублюватися й бути доступними всім учасникам експедицій – як різних наукових спеціальностей, так і працюючих в різних наукових установах.

Зовсім неприйнятним став такий стан, за якого експедиції Інституту етнографії АН СРСР і інших наукових установ протягом ряду років не вели збору речових етнографічних матеріалів і їм не виділялися засоби на придбання етнографічних колекцій.

Питання організації польових досліджень і методики проведення дотепер не одержують належного висвітлення в етнографічній пресі. Недостатньо уваги приділяється їм і в практичній роботі етнографів. Давно назріла необхідність регулярно обмінюватися досвідом польових досліджень, серйозно зайнятися підготовкою й широкою публікацією методичних інструкцій, програм, анкет по основній етнографічній тематиці, як загального характеру, так і складених стосовно різних областей нашої країни.

Бібліографічні посилання:

1. Воровьев Н.И. Программа для сбора материалов по изучению современного быта колхозника деревни и истории его формирования у народностей Среднего Поволжья // Советская этнография. – 1951. – № 4.
2. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. – М., 1966
3. Жданко Т.А., Крупянская В.Ю., Терентьева Л.Н. Об организации и методике полевых этнографических исследований // Советская этнография. – 1956. – №3.
4. Итс Р.В. Введение в этнографию: Учебное пособие. – Л., 1991.
5. Маерчик Марія. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння // Народна творчість та етнографія. – 2003.– № 5-6. – С. 82.
6. Читая Г.С. Принципы и метод полевой этнографической работы // Советская этнография. – 1957. – № 4.
7. Шаревская Б.И. "Этнографический метод" Марселя Гриоля и вопросы методологии в современной французской этнографии // Советская этнография. – 1962. – № 6.